

Agnieszka Strykowska

Stanowisko ludowców w kwestii samorządu terytorialnego w Sejmie Ustawodawczym (1919–1922)

Polityka i Społeczeństwo nr 10, 141-150

2012

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Agnieszka Strykowska

STANOWISKO LUDOWCÓW W KWESTII SAMORZĄDU TERYTORIALNEGO W SEJMIE USTAWODAWCZYM (1919–1922)

U schyłku I wojny światowej w politycznym ruchu chłopskim nasiliły się dyskusje dotyczące niepodległości odradzającego się państwa polskiego, zwłaszcza jego granic i ustroju. Priorytetami ludowców były m.in. reforma rolna i reforma samorządu, ponieważ mottem ich działalności było twierdzenie: „kto rządzi w gminie, ten rządzi w państwie”. W Sejmie Ustawodawczym reprezentacje polityczne posiadały następujące stronnictwa ludowe: Polskie Stronnictwo Ludowe Wyzwolenie, Polskie Stronnictwo Ludowe Piast i Polskie Stronnictwo Ludowe – Lewica. Ludowcy uważali rozwój samorządu za jeden z najważniejszych czynników przy budowie Polski, który miał być ucieleśnieniem idei ludowładztwa na poziomie lokalnym. Polityczny ruch chłopski w sprawach samorządowych był zgodny co do podstawowych założeń, natomiast w szczegółowych koncepcjach zarysowały się różnice, przede wszystkim między PSL Wyzwolenie a PSL Piast. Ludowcy ekspowowali hasło Polski Ludowej, choć niekiedy różnie przez nich rozumiane, oraz trójpoziomą strukturę samorządu terytorialnego (gmina, powiat, województwo), natomiast różnice dotyczyły ordynacji wyborczej oraz organizacji i kompetencji organów samorządowych. Stronnictwa ludowe w swojej działalności odnosiły się do różnych form samorządów, aczkolwiek samorząd terytorialny był elementem dominującym, dlatego artykuł ten ogranicza się tylko do tego zagadnienia (Cimiek 2008: 75 i nn.; Lato, Stankiewicz 1969: 164–165, 224, 232–233; *Materiały źródłowe...* 1967: 25–27, 116, 122–124).

26 stycznia 1919 r. odbyły się wybory do Sejmu Ustawodawczego. Ogółem polityczny ruch chłopski w 1919 r. na terenie Królestwa i Galicji Zachodniej uzyskał 30,4% głosów, co dało 107 mandatów. Najlepszy wynik odniosło PSL Wyzwolenie (17,5% głosów ważnych i 57

mandatów), dalsze miejsca zajęły PSL Piast (9,0% i 38 mandatów), PSL-Lewica (3,9% i 12 mandatów). W Sejmie Ustawodawczym ludowcy utworzyli trzy kluby poselskie: Klub Poselski PSL Wyzwolenie (przewodniczący Błażej Stolarski), Klub Poselski PSL Piast (przewodniczący Wincenty Witos) i Klub Poselski PSL-Lewica (przewodniczący Jan Stapiński), których skład w następnych miesiącach zmieniał się (Cimek 2008: 73 i nn., 78 i nn.).

Samorząd był dla PSL Wyzwolenie czynnikiem wzmacniającym siły partii w walce o władzę. Działacze tego stronnictwa zgodnie twierdzili, że opanowanie organów lokalnych znacznie przyczyni się do stworzenia podwalin dla realizacji koncepcji rządów ludowych (Jachymek 1983: 128–129). Szczegółowe doprecyzowanie struktury jednostek lokalnych nastąpiło w programie z 6 marca 1921 r.¹ i projekcie konstytucji PSL Wyzwolenie (Cimek 2007: s. 26 i nn.). Struktura organów gminnych miała składać się z rady gminnej, zarządu gminnego oraz wójta. Zarząd gminny miał pochodzić z wyboru, w jego skład wchodziłyby wójt i ławnicy oraz komisja edukacyjna i urząd rolny. Zarząd gminny miał pełnić funkcję wykonawczą (SU, druk nr 443).

PSL Wyzwolenie opowiadało się za powszechnymi, równymi, tajnymi, bezpośrednimi i proporcjonalnymi wyborami do rady gminnej, której kadencję określono na trzy lata. Członkom rady przysługiwało prawo wyboru przewodniczącego stojącego na jej czele. Według działaczy PSL Wyzwolenie bierne prawo wyborcze miało przysługiwać każdemu obywatelowi, który ukończył 21 lat i od 6 miesięcy zamieszkiwał na terenie gminy. Ponadto wójt miał być wybierany przez radę gminną, co miało być gwarantem wzajemnego porozumienia pomiędzy nimi. Bezwzględnie przeciwstawiano się dalszemu uwzględnianiu prawa starosty do zatwierdzenia lub odrzucenia kandydata na wójta. Nadzór nad działalnością samorządu był sprawowany przez organy wykonawcze wyższego szczebla (Łuczak 1973: 73; *Materiały źródłowe...* 1967: 116, 122–124).

Odnosnie do struktury organizacyjnej samorządu powiatowego PSL Wyzwolenie postulowało wprowadzanie takich samych zasad prawa wyborczego jak w przypadku gminy. Organem uchwałodawczym miał być sejmik powiatowy, na czele którego stanąć miał przewodniczący z wyboru, a nie jak do tej pory starosta. Zarząd powiatowy, na

¹ W programie z 2 listopada 1918 r. PSL Wyzwolenie ogólnikowo opowiedziało się za szeroką decentralizacją samorządu terytorialnego w Polsce. Zob. Lato, Stankiewicz 1969: 147.

czele ze starostą, miał pełnić funkcje wykonawcze. Organizacja samorządu na poziomie województwa miała być przeniesiona z poziomu powiatowego. Ogólnikowo stwierdzono: „za najbliższe cele w dążeniu do rozwoju samorządu uważamy oddanie przewodnictwa w sejmikach i radach wojewódzkich przewodniczącym z wyboru” (Lato, Stankiewicz 1969: 183).

Nieco inną koncepcję samorządu przedstawiało PSL Piast. Zasadnicze różnice rysowały się w sposobie wyboru i kompetencjach organów samorządowych. PSL Piast w programie z 26 czerwca 1919 r. zaznaczało, że struktura państwa polskiego powinna opierać się na samorządzie terytorialnym². Według tego stronnictwa struktura organów gminnych miała składać się z rad gminnych, naczelnika gminy oraz zarządu. Rady gminne miały być wybierane w wyborach pluralnych, a zakres ich kompetencji dotyczył głównie funkcji uchwałodawczych. Według piastowców bierne prawo wyborcze posiadał każdy obywatel, który ukończył 24 lata i mieszkał na terenie danej gminy minimum 3 lata.

W sprawie samorządu powiatowego działacze Piasta proponowali utworzyć sejmiki powiatowe pełniące funkcje uchwałodawcze. Wedle przyjętej koncepcji radni gminni mieli wybierać członków sejmików powiatowych, natomiast na czele sejmiku miał stać starosta (organ wykonawczy). Początkowo nie formułowano szczegółowej koncepcji organizacji samorządu wojewódzkiego, postulując jedynie przeniesienie rozwiązań z niższych szczebli na poziom województwa (Łuczak 1973: 74–75; *Materiały źródłowe...* 1967: 219).

PSL-Lewica postulowało podobną koncepcję struktury samorządowej do głoszonej przez PSL Wyzwolenie. W programie z 1 czerwca 1919 r. wskazywano na konieczność zorganizowania trójpoziomowego samorządu składającego się z ziem, powiatów i gmin. Władze samorządowe wybierane miały być w oparciu o pięcioprzymiotnikowe prawo wyborcze. Zaznaczano, że prawo wyborcze dotyczyło każdego bez względu na płeć. Sejmiki ziemskie i powiatowe, będąc trzonem administracji terenowej, miały mianować naczelników ziem oraz poszczególnych urzędów. Szczegółowe rozwiązania działaczy PSL-Lewica były zgodne z założeniami PSL Wyzwolenie (*Materiały źródłowe...* 1967: 21).

W każdym z byłych zaborów obowiązywało inne ustawodawstwo dotyczące samorządu gminnego, wprowadzone przez rządy zaborcze.

² Dalsze rozwinięcie kwestii decentralizacji przez PSL Piast nastąpiło w programach z 15 lutego 1920 r. i 20 listopada 1921 r. Zob. Lato, Stankiewicz 1969: 147, 178, 197.

W byłym Królestwie Kongresowym obowiązywał rosyjski „Ukaz” o urządzeniu gmin wiejskich z dnia 2 marca 1864 r., w zaborze austriackim moc prawną miała „Państwowa ustawa gminna” z 5 marca 1862 r., natomiast w zaborze pruskim obowiązywała „Ustawa gminna dla siedmiu wschodnich prowincji monarchii” z 3 lipca 1891 r. W związku z tym jednym z najpilniejszych zadań ustawodawstwa administracyjno-samorządowego była reforma samorządu gminnego (SU, druk nr 916).

25 lipca 1919 r. został wniesiony do Sejmu przez rząd Ignacego Paderewskiego projekt ustawy o gminie wiejskiej. Projekt zakładał zniesienie systemu kurialnego i zastąpienie go gminą wszechstanową, gdzie każdy członek gminy miał prawo do czynnego udziału w życiu samorządowym bez względu na stan majątkowy czy pochodzenie, unifikację struktury administracyjnej kraju na wszystkich szczeblach, wprowadzenie w całym terytorium gminy zbiorowej. Według projektu bierne prawo wyborcze do rad gminnych przysługiwało obywatelowi, który ukończył 21 lat i zamieszkiwał na terenie danej gminy przez 6 miesięcy. Większe wymogi dotyczyły kandydatów na wójta: musieli mieć ukończone co najmniej 25 lat i posiadać przynajmniej wykształcenie elementarne. Wyboru wójta miała dokonywać rada gminna (*Skorowidz osobowy...* 1965: 766; SU, druk nr 916).

Projekt ustawy o gminie wiejskiej przekazano do Komisji Administracyjnej, która do lipca 1919 r. liczyła 30 członków. W jej skład wchodził następujący posłowie ludowi: Franciszek Bardel, Józef Buzek, Jan Dębski, Władysław Kiernik, Henryk Skrzypek (PSL Piast), Wincenty Baranowski, Andrzej Waleron (PSL Wyzwolenie), Józef Putek (PSL-Lewica). Przewodniczącym tej komisji był Michał Bojanowski ze Związku Sejmowego Ludowo-Narodowego.³ Projekt ustawy samorządowej był dyskutowany w komisji przez dwa lata (*Skorowidz osobowy...* 1965: 17, 16, 52, 53, 93, 220, 413, 447, 592).

17 marca 1921 r. uchwalono ustawę konstytucyjną, która przewidywała powstanie trójpoziomowego samorządu; ustawodawca w art. 65 podzielił państwo polskie na gminy wiejskie, miejskie, powiaty i województwa. Podział taki był zgodny z postulatami stronnictw ludowych zasiadających w Sejmie Ustawodawczym. Przemilczana została nato-

³ Istnieją rozbieżności dotyczące przewodnictwa w Komisji Administracyjnej, w różnych źródłach i opracowaniach wymieniane są następujące nazwiska: M. Bojanowski, W. Kiernik, Stanisław Opala, Kazimierz Sobolewski. Szerzej zob. Łuczak 1973: 79; *Skorowidz...* 1965: 93; SU, druk nr 916.

miast kwestia ordynacji wyborczej do organów samorządowych, wywołująca największe różnice zdań wśród przedstawicieli politycznego ruchu chłopskiego. Choć stronnictwa ludowe wiele uwagi poświęcały projektowi konstytucji, największe zainteresowanie unormowaniem decentralizacji w nowej ustawie zasadniczej przedstawiło PSL Wyzwolenie. Czwarty rozdział własnego projektu konstytucji pt. „Społeczności samorządowe” poświęcony został tematyce lokalnej (Cimek 2007: 26–27; Sidor 2009: 165; SU, druk nr 443).

Podczas debaty konstytucyjnej dotyczącej kwestii samorządowych ze stronnictw ludowych obecnych w Sejmie Ustawodawczym głos zabrali tylko posłowie PSL Wyzwolenie. Postulowali uzupełnienie zapisu art. 65 o zasadę pięcioprzymiotnikowego głosowania i jawności obrad organów samorządowych, ponieważ wyborcy mieliby możliwość społecznej kontroli radnych (Sprawozd. strenogr. ... 10 III 1921, łam 35–36, 49–50). Ludowcy w sprawie Konstytucji marcowej zajęli stanowisko zróżnicowane, PSL Wyzwolenie i PSL-Lewica początkowo oceniły ją z umiarkowanym krytycyzmem, choć dostrzegano także jej pozytywne aspekty, natomiast PSL Piast przyjęło uchwalenie nowej ustawy zasadniczej entuzjastycznie (Cimek 2008: 214–215; Krukowski 1977: 289 i nn.).

Na początku 1922 r. Komisja Administracyjna ponownie opracowała projekt ustawy o gminie wiejskiej, dołączając dodatkowo projekt ordynacji wyborczej, po czym gotową ustawę skierowała do Marszałka Sejmu. Nowy projekt ustawy został zmodyfikowany, zlikwidowano m.in. zapis o konieczności zamieszkiwania na terenie danej gminy przez 6 miesięcy, aby nabyć bierne prawo wyborcze (SU, druk nr 3368). Debata sejmowa nad ustawą o gminie wiejskiej rozpoczęła się 25 kwietnia 1922 r. Głos zabrali przedstawiciele wszystkich stronnictw ludowych posiadających reprezentację polityczną w Sejmie Ustawodawczym, Alfons Ederman (PSL Piast), A. Waleron (PSL Wyzwolenie), J. Putek i J. Stapiński (PSL-Lewica).

PSL Piast od początku powstania projektu ustawy o gminie wiejskiej opowiadało się przeciwko takiej formie umocowania prawnego. Kwestią nie do przyjęcia dla piastowców był zapis o powszechności wyborów. W uchwalanych rezolucjach i programach zdecydowanie opowiadano się za koncepcją pluralnego głosowania. Postawę taką tłumaczono koniecznością sprawiedliwego rozkładu praw i obowiązków dla obywateli proporcjonalnie do ponoszonych przez nich świadczeń, choć zasada ta miała doprowadzić do zabezpieczenia interesów i wpływów chłopów pełnorolnych (Łuczak 1973: 59 i nn.; *Materiały źródłowe...* 1967: 60, 195).

Podczas debaty A. Ederman, poseł PSL Piast, wskazywał, że pomimo kilku mankamentów nie należy czekać z przyjęciem ustawy, ponieważ unifikacja podziału terytorialnego kraju była sprawą priorytetową. Wyrażał jednak swoje niezadowolenie z powodu uchwalenia ustawy o gminie wiejskiej w oderwaniu od projektów ustawy o samorządzie wojewódzkim i powiatowym, ponieważ uważał, że przesądzi to o charakterze struktury wyższych instancji. Ponadto piastowcy wyrazili poparcie dla formy gminy zbiorowej na obszarze II Rzeczypospolitej, z zastrzeżeniem, aby wioski zachowały charakter jednostek samorządowych (Sprawozd. stenogr. ... 25 IV 1922, łam 10 i nn.).

Pomimo dużych rozbieżności pomiędzy własnymi koncepcjami a projektem ustawy o samorządzie gminnym PSL Piast zdecydowało się poprzeć nową ustawę. Według Aleksandra Łuczaka było to posunięcie czysto taktyczne, ponieważ przewidywano, że istniało bardzo nisko prawdopodobieństwo na uchwalenie tej ustawy w Sejmie Ustawodawczym, a PSL Piast liczyło na to, że poparcie projektu będzie pozytywnie ocenione przez opinię społeczną i nie narazi stronnictwa na krytykę (Łuczak 1973: 83).

PSL Wyzwolenie zawsze opowiadało się za pięcioprzymiotnikowymi wyborami do organów samorządowych i do projektu odniosło się w sposób neutralny. Wyrażało także poparcie dla przyjęcia rozwiązania na terytorium II Rzeczypospolitej gminy zbiorowej, ponieważ właśnie taka forma występowała na obszarze byłej Kongresówki, gdzie PSL Wyzwolenie było niewątpliwie najsilniejszym przedstawicielem politycznego ruchu chłopskiego. Postulaty posłów Wyzwolenia dotyczące gminy wiejskiej w znacznym stopniu pokrywały się z projektem ustawy, m.in. zapis o kompetencjach rady miejskiej i o tymczasowym utrzymaniu samorządu gromadzkiego (Jachymek 1983: 128–129; Lato, Stankiewicz 1969: 183; Łuczak 1973: 63, 73; *Materiały źródłowe...* 1967: 50–51, 122–124; Sprawozd. stenogr. ... 25 IV 1922, łam 17 i nn.; SU, druk nr 443).

Podczas debaty posłowie z PSL Wyzwolenie, pomimo zgody co do podstawowych założeń, skupili się na wskazaniu błędnych, ich zadaniem, zapisów. Bardzo negatywnie odniesiono się do artykułu określającego długość kadencji rady gminnej i wójta na 4 lata (postulowali trzyletnią kadencję), uznając to za sprzeczne z ideą ludowładztwa. Zgadzano się z przyjętą koncepcją budowania kolejnych instancji administracji terenowej „z dołu do góry”. Popierając jedną ustawę o gminie wiejskiej dla całej Polski, sugerowano, aby była „luźną szatą”, stwarzając ludności możliwość wyboru struktury gminy (Jachymek 1983: 133; Sprawozd. stenogr. ... 25 IV 1922, łam 16–17).

PSL-Lewica, pomimo dużego podobieństwa poglądów do koncepcji PSL Wyzwolenie, opowiedziało się zdecydowanie przeciwko ustawie o gminie wiejskiej. Punktem spornym był zapis o przyjęciu formy gminy zbiorowej na terytorium całego kraju. Działacze PSL-Lewica już na kilka miesięcy przed planowaną dyskusją rozpoczęli kampanię przeciwko tej ustawie. Skupiono się przede wszystkim na publikowaniu artykułów na łamach „Przyjaciela Ludu”, których autorem był najczęściej J. Stapiński. Stronictwo zakładało, że wszelkimi środkami będzie bronić zachowania gminy jednostkowej na terenie byłej Galicji (*Ostrzegamy...* 1922: 1–3; *Precz z gminami...* 1922: 1–2; *Przeciw gminom...* 1922: 1–2; *Uroczysty protest...* 1922: 1–4; *Walka o ustrój...* 1922: 2–3).

Posłowie tego stronictwa przodowali w liczbie wystąpień na ten temat podczas obrad, choć mieli najmniejszą reprezentację polityczną wśród stronictw ludowych obecnych w Sejmie Ustawodawczym. Politycy PSL-Lewica zwracali uwagę na to, że reforma samorządowa powinna była rozpocząć się uchwaleniem jednolitej gminnej ordynacji wyborczej oraz ustawy o skarbowości gminnej, ponieważ bez nich ustawa gminna „będzie niczym więcej tylko świstkiem zadrukowanego papieru” (Sprawozd. stenogr. ... 25 IV 1922, łam 29 i nn.).

27 kwietnia 1922 r. odbyła się kolejna debata szczegółowa odnośnie do ustawy o gminie wiejskiej. Posłowie PSL-Lewica, nie chcąc dopuścić do uchwalenia ustawy, zastosowali obstrukcję, na skutek czego ustawę zdjęto z porządku dziennego obrad aż do czasu uzgodnienia stanowisk między klubami poselskimi. Odbyło się tylko jedno spotkanie, na którym Putek zaproponował, aby w Małopolsce utrzymać gminy jednostkowe, natomiast w byłym Królestwie i zaborze pruskim dać ludności możliwość wyboru formy gminy (jednostkowej lub zbiorowej) przez przeprowadzenie plebiscytu. Propozycja ta została odrzucona przez PSL Piast, ponieważ według stronictwa kadencja dotychczasowych rad miała być przedłużona, a wprowadzanie gminy zbiorowej uzależnione było od opinii Tymczasowego Wydziału Samorządowego. J. Stapiński po nieudanych rozmowach międzyklubowych ponownie wystąpił o zdjęcie ustawy o gminie wiejskiej z porządku obrad, aby rozpocząć dyskusję nad projektem ordynacji wyborczej do Sejmu. Konwent Seniorów odniósł się pozytywnie do tego wniosku (*Do Warszawy...* 1922: 1–2; Sprawozd. stenogr. ... 27 IV 1922, łam 5 i nn.).

Jedną z przyczyn przerwania debaty nad ustawą gminną był sprzeciw posłów PSL-Lewica, choć należy zaznaczyć, że zarówno PSL Piast, jak i ZLN dążyły do takiego rozwiązania sprawy pomimo innego stanowiska prezentowanego w Sejmie Ustawodawczym. A. Łuczak

stwierdził: „Paradoksem był taki rozwój wypadków, że współtwórcami najbardziej postępowej ustawy gminnej w okresie dwudziestolecia międzywojennego byli posłowie prawicy i centrum, a najgorętszymi jej przeciwnikami działacze PSL-Lewica” (Łuczak 1973: 86).

Ludowcy w Sejmie Ustawodawczym poza ustawą o gminie wiejskiej nie przejawiali dużego zainteresowania sprawami samorządowymi, traktowali je drugorzędnie wobec takich kwestii jak chociażby reforma rolna, choć często byli głównymi referentami odnośnie problemów lokalnych czy inicjatorami pewnych rozwiązań. Wypowiedzi posłów PSL Wyzwolenie, PSL Piast i PSL-Lewica w Sejmie Ustawodawczym w kwestii samorządu terytorialnego dotyczyły ponadto:

- Ustawy o połączeniu obszarów dworskich z gminami na terenie byłej Galicji (Sprawozd. stenogr. ... 26 VII 1919, łam 7 i nn.);
- Tymczasowej ustawy o utworzeniu województw (Sprawozd. stenogr. ... 1 VIII 1919, łam 42–58);
- Tymczasowego Wydziału Samorządowego (Sprawozd. stenogr. ... 23 III 1920, łam 5–8);
- Organizacji władz drugiej instancji (Sprawozd. stenogr. ... 3 XII 1920, łam 16–40);
- Organizacji rad powiatowych (Sprawozd. stenogr. ... 24 X 1919, łam 7–8);
- Przelania uprawnień byłemu sejmowi galicyjskiemu w dziedzinie skarbowości gminnej na ministrów spraw wewnętrznych i skarbu (Sprawozd. stenogr. ... 1 III 1921, łam 17–22);
- Ustawy o przedłużeniu okresu urzędowania organów samorządowych w byłym zaborze rosyjskim (Sprawozd. stenogr. ... 30 III 1922, łam 49 i nn.).

Samorząd w myśli politycznej ludowców w latach 1919–1922 zajmował ważne, lecz nie priorytetowe miejsce. Początkowo skupiano się na walce o odzyskanie niepodległości, a po osiągnięciu tego celu przyszła kolej na uchwalenie konstytucji i reformę rolną. To właśnie na tych kwestiach ludowcy skupili swoją uwagę, dążąc do jak najszybszego ich rozwiązania. Rozbicie ruchu ludowego i antagonizm stronnictw ludowych do 1931 r. miały swoje przełożenie na sprawy samorządowe. Wzajemna niechęć uniemożliwiła m.in. uchwalenie ustawy o gminie wiejskiej oraz innych mających zasadnicze znaczenie dla organizacji lokalnej struktury administracyjnej państwa. Podejmowano próby rozmów w celu uzgodnienia jednego stanowiska, lecz nie przyniosły one zamierzonych efektów. Na ostateczne rozwiązanie kwestii samorządowej trzeba było czekać do 1933 r., kiedy uchwalono tzw. ustawę scalenową.

Bibliografia

- Cimek H., 2007, *Poglądy ludowców na konstytucję i ich udział w pracach nad nią (1919–1921)*, „Polityka i Społeczeństwo”, nr 4.
- Cimek H., 2008, *Walka ludowców o Polskę, jej granice i ustrój w latach 1914–1922*, Rzeszów.
- Deklaracja i program Polskiego Stronnictwa Ludowego Lewica z 1 czerwca 1919 r.* [w:] *Materiały źródłowe do historii polskiego ruchu ludowego*, t. II: 1918–1931, zebrali i oprac. S. Giza, S. Lato, Warszawa 1967.
- Do Warszawy! Hej do Warszawy*, „Przyjaciel Ludu” 7 V 1922, nr 19.
- Jachymek J., 1983, *Myśl polityczna PSL Wyzwolenie 1918–1931*, Lublin.
- Krukowski S., 1977, *Geneza konstytucji z 17 marca 1921*, Warszawa.
- Lato S., Stankiewicz W., 1969, *Programy stronnictw ludowych. Zbiór dokumentów*, Warszawa.
- Łuczak A., 1973, *Samorząd terytorialny w programach i działalności stronnictw ludowych 1918–1939*, Warszawa.
- Materiały źródłowe do historii polskiego ruchu ludowego*, t. II: 1918–1931, 1967, zebrali i oprac. S. Giza, S. Lato, Warszawa.
- Ostrzegamy! Prosimy! Zaklinamy! O samorządzie gmin wiejskich*, „Przyjaciel Ludu” 30 IV 1922, nr 18.
- Precz z gminami zbiorowymi*, „Przyjaciel Ludu” 26 II 1922, nr 9.
- Program Polskiego Stronnictwa Ludowego Piast z 19 czerwca 1919 r.* [w:] *Materiały źródłowe do historii polskiego ruchu ludowego*, t. II: 1918–1931, zebrali i oprac. S. Giza, S. Lato, Warszawa 1967.
- Program Polskiego Stronnictwa Ludowego Piast z 15 lutego 1920 r.* [w:] S. Lato, W. Stankiewicz, *Programy stronnictw ludowych. Zbiór dokumentów*, Warszawa 1969.
- Program Polskiego Stronnictwa Ludowego Piast z 20 listopada 1921 r.* [w:] *Materiały źródłowe do historii polskiego ruchu ludowego*, t. II: 1918–1931, zebrali i oprac. S. Giza, S. Lato, Warszawa 1967.
- Program Polskiego Stronnictwa Ludowego Wyzwolenie z 2 listopada 1918 r.* [w:] S. Lato, W. Stankiewicz, *Programy stronnictw ludowych. Zbiór dokumentów*, Warszawa 1969.
- Program Polskiego Stronnictwa Ludowego Wyzwolenie z 6 marca 1921 r.* [w:] *Materiały źródłowe do historii polskiego ruchu ludowego*, t. II: 1918–1931, zebrali i oprac. S. Giza, S. Lato, Warszawa 1967.
- Przeciw gminom zbiorowym!*, „Przyjaciel Ludu” 2 IV 1922, nr 14.
- Sidor M., 2009, *Samorząd terytorialny w myśli politycznej II RP*, Lublin.
- Skorowidz osobowy do Sprawozdań Stenograficznych z posiedzeń Sejmu pos. 1 (10 II 1919) – pos. 342 (27 XI 1922)*, Warszawa 1965.
- Sprawozd. stenogr. z 78 pos. SU, 26 VII 1919.
- Sprawozd. stenogr. z 85 pos. SU, 1 VIII 1919.
- Sprawozd. stenogr. z 91 pos. SU, 24 X 1919.
- Sprawozd. stenogr. z 138 pos. SU, 23 III 1920.
- Sprawozd. stenogr. z 173 pos. SU, 15 X 1920.
- Sprawozd. stenogr. z 175 pos. SU, 19 X 1920.

- Sprawozd. stenogr. z 187 pos. SU, 1 III 1920.
Sprawozd. stenogr. z 193 pos. SU, 3 XII 1920.
Sprawozd. stenogr. z 217 pos. SU, 10 III 1921.
Sprawozd. stenogr. z 294 pos. SU, 30 III 1922.
Sprawozd. stenogr. z 299 pos. SU, 25 IV 1922.
Sprawozd. stenogr. z 300 pos. SU, 27 IV 1922.
SU, druk nr 443.
SU, druk nr 916.
SU, druk nr 3368.
Stapiński J., *Ustawa gminna*. „Przyjaciół Ludu” 11 I 1920, nr 2.
Uroczysty protest przeciwko ograniczeniu wolności, „Przyjaciół Ludu” 14 V 1922, nr 20.
Waleron A., *Samorząd gminny*, „Wyzwolenie” 29 I 1922, nr 5.
Walka o ustrój gminy, „Przyjaciół Ludu” 4 VI 1922, nr 23.

**Agnieszka Strykowska, THE PEASANT POLITICIANS' STANCE REGARDING
TERRITORIAL SELF-GOVERNMENT AT SEJM USTAWODAWCZY
(1919–1922)**

Abstract

Self-government is the most democratic representation of local communities. Since the establishment of the peasant's political movement, its political motto was: who rules in the community, rules the country. The most extensive and detailed concepts of the structure of local government were provided by the Polish Peasant's Party in the first years of the existence of the Second Polish Republic.

Key words: political peasant movement, self-government, local community